

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΣΚΕΨΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

“Όσα εἶπαμε ὡς τώρα ἀναφέρονται εἴτε στὴ χριστιανικὴ σκέψη γενικῶς, εἴτε στὴ χριστιανικὴ πνευματικὴ κίνησι τῶν πρώτων αἰῶνων, κατὰ προτίμησιν ἐδῶ στὴν Ἀνατολή. Θὰ προχωρήσωμε τώρα στὸ Βυζάντιο. Ἄν καὶ ἔπαυσε πιά ἡ Βυζαντινὴ περίοδος νὰ εἶναι ὁ μέγας παραγνωρισμένος καὶ ἀδικημένος ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, συχνὰ καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι βροῖκε ἀκόμη πλήρη καταπόνησι.

Οἱ παρεξηγήσεις ἦταν βαρεῖες. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ νεώτερος πολιτισμὸς καύχημά του εἶχε ὅτι πῆρε ὑπόστασι, ὅταν βροῖκε τὴ δύναμι νὰ διαρρήξῃ, κατὰ τὴν Ἀναγέννησι, τοὺς δεσμοὺς του μὲ τοὺς Μέσους Αἰῶνας. Μέσα στὸ Μεσαίωνα περιέλαβαν καὶ τὸ Βυζάντιο, πὺ δὲ μπορούσαν καὶ νὰ τὸ καταλάβουν. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμη ὅτι θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα καὶ γεγονότα δηλητηρίασαν τὶς σχέσεις τῶν Δυτικῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν. Τὰ πάθη πὺ δημιουργήθησαν ἐξακολούθησαν νὰ ζοῦν αἰῶνες καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώσι τοῦ Βυζαντίου καὶ δημιούργησαν καταστάσεις πὺ ἀκόμη μᾶς περιβάλλουν. Ἔτσι, παρ’ ὅλη τὴν ἐργασί πὺ ἔγινε, κυρίως στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια, γιὰ νὰ γνωρίσωμε τὸ Βυζάντιο καὶ ὀρθὰ νὰ τὸ ἀποτιμήσωμε, δὲν κατορθώθηκε ἀκόμη νὰ διαλυθοῦν ὅλα τὰ πυκνὰ νέφη ἀπὸ παρεξήγησι, παρερμηνεία καὶ προκατάληψι, πὺ οἱ νεώτεροι χρόνοι εἶχαν ὀρθώσει ἐναντίον του. Εἶναι τιμὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ὅτι ἀρκετοὶ σπουδαῖοι ἐργάτες τῆς στάθησαν πρωτοπόροι, μαζὶ μὲ ξένους ἐκλεκτοὺς σοφοὺς, στὴν ἐργασί γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τοῦ Βυζαντίου.

Πολλὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἀρκετὲς πλευρὲς τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μπορέσαμε καὶ τὶς εἶδαμε ἀντικειμενικὰ, μὲ τὴν πρέπουσα κατανόησι. Ἐπάυσαμε πιά νὰ βλέπωμε τὸ Βυζάντιο μόνο σὰ θεματοφύλακα τῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, θεματοφύλακα πὺ διαφύλαξε τοὺς θησαυροὺς μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἀγάπη, τοὺς μελέτησε μὲ ζῆλο καί, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα του νὰ λείψῃ ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, τοὺς παρέδωσε στοὺς νέους λαοὺς τῆς Ἑσπερίας, οἱ ὅποιοι, γεμᾶτοι δημιουργικότητα, ἐξύμωσαν μὲ τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς τὸ

νεώτερο πολιτισμό. Πάνω σ' αυτό δίκαια εἶπεν ὁ ἱστορικὸς F. Lot (1), ὅτι «χωρὶς αὐτὴ τὴ μεγαλοφυῆ ἰδέα (ἐννοεῖ τὴ μετάθεσι τῆς πρωτευούσης ἀπὸ τῆ Ρώμης στὸ Βυζάντιο), ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς θὰ εἶχεν ἔξαφανιστῆ, . . . θὰ τὸν γνωρίζαμε μόνο ἀπὸ ὁμορφα φρεῖπια». Παρέλαβε ἀλήθεια τὸ Βυζάντιο τὴν πολύτιμη δᾶδα τῆς Ἑλλάδας, τὴ διαφύλαξε ἀπὸ ἀντίξοους ἀνέμους καί, ἄξιος δαδοῦχος, τὴν παρέδωσε σὲ ἄξια χέρια.

“Ὅσο ὅμως κι ἂν αὐτὸ εἶναι μεγάλο, δὲν καλύπτει εὐτυχῶς τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ Βυζαντίου. “Ὅταν αὐτὸ μόνο βλέπουμε, τοῦ ἀρνιόμαστε κάθε δημιουργικότητα. Καί αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Τὸ σωστὸ εἶναι ὅτι τὸ Βυζάντιο δημιούργησε πολιτισμὸ μὲ δική του σφραγίδα, μὲ ἐνότητα καὶ πολλαπλότητα, μὲ θαυμαστὴ ἀκτινοβολία, γνωρίσματα πού μόνο στοὺς μεγάλους πολιτισμοὺς συναντοῦμε. Πολιτισμὸ πού ἄφησε μόνιμα σημάδια στὸ πέρασμά του καὶ δὲν ἔπαυε νὰ μιλά στὴν ψυχὴ καὶ ἄλλων λαῶν, ἰδίως τῶν Ὀρθοδόξων καὶ νὰ κεντρὶζῆ καὶ νὰ σφυρηλατῆ μεγάλες ψυχὲς ὡς τὶς ἡμέρες μας, ὅπως τοῦ Ντοστογιέρσκι, τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Ρίλκε.

Τὴ δημιουργικότητα τοῦ Βυζαντίου βρῆκαν τὸν τρόπο νὰ τὴν ἀποκαλύψουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης στὴ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, τὴν ὁποία ἔπαυαν, ἀπὸ καιρὸ τώρα, νὰ βλέπουν σὰν κακότεχνη, στερεότυπη ἐπανάληψη τῶν ἰδίων συμβατικῶν τόνων, χωρὶς αἰσθητικὸ περιεχόμενο. Τώρα βλέπουν στὴ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, μιὰ νέα μεγάλη περίοδο τέχνης, μὲ δική της ὕψη καὶ οὐσία, μὲ ἐκπληκτικὰ πλούσια ἐξέλιξη καὶ θαυμαστὴ ποικιλία μορφῶν καὶ σχολῶν, μὲ δική της ἰδιότυπη ὄραση. Ἀνάλογη ἐργασία ἔχει γίνει καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ὅχι σὲ ὅλους. Στὴ Βυζαντινὴ σκέψη λόγου χάρι τώρα μόλις ἀρχίζει νὰ στρέφεται ἡ προσοχὴ τῶν ἱστορικῶν. Τὰ δημοσιευμένα σχετικὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὸ πλῆθος τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα περιμένουν ἀκόμη τοὺς ἀπροκατάληπτους μελετητές, ἐρμηνευτές καὶ ἐκδότες των, πού θὰ δείξουν μὲ πληρέστερο τρόπο ἀπὸ ὅσο μπόρεσα ἐγὼ νὰ κάμω στὸ πρόσφατο ἔργο μου (2), τοὺς ποικίλους βηματισμοὺς καὶ τοὺς πολὺ ἐνδιαφέροντας δρόμους πού ἀκολούθησεν ἡ σκέψις τῶν Βυζαντινῶν. Γενικὰ ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς στὸ σύνολό του δὲν πῆρε ἀκόμη τὴ θέσιν πού τοῦ ἀρμόζει στὸ χριστιανικὸ κόσμο,

1. Κ. Ἀμάντου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν σ. 147, ὑποσ. 1.

2. La philosophie byzantine, Presses Universitaires de France, Paris 1949, σελίδες 323.

στην εργασία, για τὴ διαμόρφωση ὄχι μόνο τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου, πὸν δὲν ἀρχίζει ὅπως πολλοὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ πιστεύουν μὲ τὴν Ἀναγέννηση. Τὴν ἀπόδειξη γι' αὐτὸ μᾶς τὴ δίνει ὁ δρόμος πὸν ἀκόμη ἀκολουθεῖ ἢ μελέτη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἑλλάδα - Ρώμη - Δυτικὸς Μεσαίων - Ἀναγέννηση, τοῦτοι εἶναι οἱ κύριοι σταθμοὶ του. Δὲν ἔχει ἀκόμη κατανοηθῆ τί ἔχομε νὰ κερδίσουμε γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα, τοῦ Ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῶν Σλαυικῶν λαῶν, ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς Ἀναγέννησης, ἂν, ὅστερα ἀπὸ τὴ Ρώμη, κάμωμε ἓνα μεγάλο σταθμὸ στοὺς μακροῦς αἰῶνες τῆς πολιτισμένης ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἄν, προκειμένου γιὰ τὴ φιλοσοφία, πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, μελετήσωμε μὲ προσοχὴ τὸ βηματισμὸ τῆς σκέψης τῶν Βυζαντινῶν.

Τὸν περασμένο αἰῶνα Ἕλληνες ἱστορικοί, ὅπως οἱ Ζαμπέλιος καὶ Παπαρηγόπουλος, γιὰ νὰ ἀνασκευάσουν τὴ θεωρία τοῦ Φαλμεράνεο-πρῶτοι εἶδαν τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς τὶς ἡμέρες μας: σὰν ἀδιάπτωτη καὶ ἀδιάκοπη συνέχεια καὶ ἐνότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἴδιου πάντα λαοῦ, τοῦ Ἑλληνικοῦ. Τοῦτο εἶναι πᾶ ἀδιαφιλονείκητο κτῆμα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Κι ἂν σκεφτοῦμε πόσο σπουδαία θέση κατέχει ὁ Ἑλληνισμὸς στὸν κορμὸ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας, καταλαβαίνουμε πόσο, ὄχι μόνο ἐθνικὴ ἀλλὰ καὶ παγκόσμια σημασία ἀποκτᾷ αὐτὴ ἡ θέση, καὶ γιὰ τὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ παίρνη ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία γιὰ ὅλους τοὺς νεώτερους λαοὺς.

Τὸ ἴδιο ὅμως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Παλαιότερα ἀπὸ τοὺς τελευταίους Ἕλληνες φιλοσόφους πηδοῦσαν στὴν Ἀναγέννηση, γιὰ νὰ ξαναβροῦν ἐκεῖ, ὅπως ἐπίστευαν, τὴν ἀνασύνδεση καὶ τὴν ἀναγέννηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μονομερῆς ἀντίληψη ὅπως ἐδείξαμε στὰ προηγούμενα. Ἡ Ἑλληνικὴ ἀνατολή, τὸ Βυζάντιο, μᾶς δίνει τὴ μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσωμε τὸ μετασχηματισμὸ, τὴ μεταμόρφωση τοῦ Ἑλληνικοῦ σὲ χριστιανικὸ λόγο. Ἐδῶ βλέπομε βῆμα τὸ βῆμα τὴ μετουσίωση αὐτῆ. Στὸ βάθος καὶ ἡ Βυζαντινὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὴ χριστιανικὴ μορφή τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου, τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Μόνο ἅμα δοῦμε ἔτσι τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ καὶ κατανοήσωμε τὸ χριστιανικὸ ὄπλισμὸ τοῦ λόγου, ὅπως διαμορφώθηκε στὸ Βυζάντιο καὶ στὸ δυτικὸ Μεσαίωνα, θὰ ἐκτιμήσωμε καὶ θὰ μετρήσωμε σωστὰ καὶ μὲ πληρότητα καὶ τὸ ἔργο πὸν συντελέστηκε ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἔδῳ. Ἐπιβάλλεται λοιπὸν, γιὰ νὰ

ἔχουμε πλήρη τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς φιλοσοφίας, νὰ περάσωμε, ὕστερα ἀπὸ τὴ Ρώμη, στὸ Βυζάντιο.

Ἄλλὰ βέβαια δὲ θὰ μετρήσωμε τὸ Βυζάντιο οὔτε μὲ τὰ νεώτερα τὰ δικά μας μέτρα, οὔτε μὲ τὰ κλασσικά, ὅπως μάταια ἔκαναν ἄλλοτε. Τὴν ἀσφαλέστερη κλεῖδα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ Βυζαντίου θὰ τὴν ἔχουμε εἴμα προσεκτικὰ μελετήσωμε τὴν πνευματικὴν στάση τῆς βυζαντινῆς ψυχῆς. Αὐτὴ θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ συλλάβωμε τὴν ἐνότητα ποὺ διέπει ὅλες τὶς δημιουργικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Μπορεῖ γιὰ τὴν ψυχὴ μερικῶν σήμερα, ἢ καὶ πολλῶν ἀκόμη, νὰ εἶναι ἀπαράδεκτη ἡ στάσις αὐτή. Ὁ μελετητὴς ὅμως, ποὺ θέλει νὰ κατανοήσῃ, θὰ παραμερίσῃ αὐτὸ τὸ σημεῖο, θὰ τὸ ὑπερνικήσῃ. Αὐτὸ γίνεται γιὰ κάθε πολιτισμὸ γενικὰ καὶ γιὰ κάθε ἔργο ἰδιαίτερα. Αὐτὸ δὲ γίνεται πάντα γιὰ τὸ Βυζάντιο. Γιατί; Ἐνῶ εἶναι πολὺ κοντὰ μας,—ἰδιαίτερα σὲ μᾶς—τὴν ἴδια ὥρα καὶ διαφέρει ριζικὰ σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἢ αὐτὸ ἴσως, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχή, κατὰ τὰ δυσκολότερο ἀγώνισμα ἢ ἀντικειμενικότητα γιὰ τὸ μελετητὴ τοῦ Βυζαντίου.

Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ πνευματικὴ στάσις τῆς Βυζαντινῆς ψυχῆς; «Ἄν, λέγει μιὰ θανμάστρια τοῦ Βυζαντίου ἡ Γερμανίδα Sir Galahad⁽¹⁾, ἡ Ἑλλάδα (ἡ ἀρχαία) ἔπλασε τὸ πιὸ ὄμορφο ὄνειρο γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ Βυζάντιο ἔζησε μὲ τὸν ὀραιότερο τρόπο τὸ μυστήριον τοῦ χριστιανισμοῦ». ἔχομε, νομίζω, ἐδῶ τὴν κλεῖδα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ Βυζαντίου, αὐτὴ μᾶς δίνει τὸν ψυχικὸ προσανατολισμὸν του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπορρέουν καὶ τὸν ὁποῖο ἐκφράζουν τὰ ἔργα του. Σὲ μιὰ ἐποχὴ, —συνοψίζω τὴν Galahad—ποὺ ὁ χριστιανισμὸς ἦταν ἀκόμη εὐμάλακτος καὶ ἀναζητοῦσε τὴ μορφὴν του, ἐγώνεται μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Καὶ ἡ ἔνωση αὐτὴ γίνεται ἐδῶ, στὴν ἑλληνικὴ γῆ, τὴν ἑλληνικὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιρα. Γι' αὐτὸ μᾶς ἔδωσε τὸ ἅγιον ρωμαϊκὸ κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, δηλαδὴ τὸ Βυζάντιο. Αὐτὸ τὸ γεγονός μόνον σὲ κεῖνα τὰ χρόνια ποὺ τόσο ἐπίμονα ἡ ψυχὴ ἀναζητοῦσε τὴ σωτηρίαν της καὶ μόνον σὲ τοῦτο τὸ μέρος τῆς γῆς, τὸ τόσο ποτισμένο ἀπὸ γόνιμη πνευματικὴ παράδοση μπορούσε νὰ γίνῃ.

Τὸ Βυζαντινὸ κράτος θέλει μὲ ὅλες του τὶς ἐκδηλώσεις νὰ εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, πραγμάτωσις ἐδῶ στὴ γῆ τῆς θείας διδασκαλίας. Εἶναι ὅμως, ὅπως πολὺ εὔστοχα παρατηρεῖ ἡ Galahad, ἔκφρασις γενικῆς τάσεως τοῦ λαοῦ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ θεοκρατία

1. Byzance σελ. 322, (Paris Payot, 1937. Γαλλικὴ μετάφρασις).

ἐκ τῶν ἄνω, ὅπως τὰ θεοκρατικά κράτη τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκφράζει συνειδητὴ προσπάθεια ὅλων νὰ μιμηθοῦν τὴ θεία τάξη, ν' ἀνέβουν σ' αὐτήν. Ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς κατέχει δλόκληρη καὶ ὀλοκληρωμένη τὴν ἀλήθεια καὶ ὄχι σπέρματά της, κάνει ὥστε τὸ Βυζαντινὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία του νὰ θεμελιώνουν τὶς λειτουργίες, τὶς πράξεις καὶ τὰ ἰδρύματά τους στὴ σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητος. Ἔτσι στὴ μονὴ τοῦ Στουδίου μοναχοὶ «ἀκοίμητοι» προσεύχονται μέρα καὶ νύχτα, γιὰ νὰ μὴ βγαίνουν τὰ πλάσματα ἀπὸ τὸ σωστὸ ρυθμὸ καὶ νὰ διατηροῦν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν οὐρανό. Καὶ ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν οἱ ἄλλοι πενθοῦν καὶ φοροῦν μαῖρα, παρουσιάζεται μὲ ἄσπρα σὰν τὸ χιόνι ἐνδύματα. Ὁ θάνατος γι αὐτὸν εἶναι κάτι τὸ διάφανο, τὸ νικημένο. Μὲ τὸ πλῆθος τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας του τὸν δένει ὁ μυστικισμὸς, ἡ τέταρτη, ὅπως εἶπαν, διάσταση τῆς καρδιᾶς, ὄχι ἡ κοινὴ δημοτικότητα⁽¹⁾. Κι οἱ στρατιές του, στὶς μακρινές των ἐκστρατεῖες ἀγάθουν, τὴν παραμονὴ τῆς μάχης, κεριά, τὰ κολλοῦν στὴν ἄκρη τῆς λόγχης των καὶ, γονατιστοὶ, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν κεριῶν, ψάλλουν κατὰ τὴν ἅγια ὥρα τοῦ ἔσπερινου ἱεροῦς ὕμνους. Ὅλα αὐτά, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο, δείχνουν ὅτι ἡ αἰωνιότητα εἶναι ἡ πιδ ἄπτῃ καὶ μαζὶ ἡ πιδ στέρεη πραγματικότητα ἀπάνω στὴν ὁποία θεμελιώνει ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία τὴ ζωὴ της.

Γι' αὐτὸ βλέπομε ὅλο τὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα ὡς τὸν τελευταῖο ὑπηρέτη καὶ ἀγρότη, νὰ συγκινῆται καὶ νὰ παθαίνεται γιὰ τὰ ὑψηλὰ πνευματικὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἅγια αὐτὴ πραγματικότητα, σὲ βαθμὸ καὶ μὲ ἐπιμονὴ ποὺ ἀποτελοῦν μοναδικὸ φαινόμενο, ποὺ ἀξίζει πολὺ περισσότερη προσοχὴ καὶ ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ὅση τοῦ δίνομε. Ὁ ἴδιος ὁ μέγας μύστης τῆς χριστιανικῆς σοφίας, ὁ θεολόγος Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μ. Βασιλείου, παραξενεύεται γιὰ τὴ μανία τῶν θεολογικῶν συζητήσεων ποὺ εἶχε καταλάβει ὅλο τὸ λαὸ καὶ τὴ σατυροῖζει μὲ τὸ ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ κείμενο: «Καὶ νῦν εἶσι κατ' ἐκείνους τοὺς Ἀθηναίους εἰς οὐδὲν ἕτερον εὐκαιροῦντες ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον, χιλιζοὶ τινες καὶ πρῶϊζοι ἐκ τῶν βαναύσων ἐπιτηδευμάτων ὀρμώμενοι, αὐτοσχέδιοί τινες τῆς θεολογίας δογματισταί· τάχα τινες οἰκέται καὶ μαστιγῆαι καὶ τῶν δουλικῶν διακινήματων δραπέται σεμνῶς ἡμῖν περὶ τῶν ἀλήπτων φιλοσοφοῦσιν. Οὐκ ἀγνοεῖτε πάντως πρὸς τίνας ὁ λόγος βλέπει. Πάντα γὰρ τὰ κατὰ τὴν πόλιν τῶν τοιούτων πεπλήρωται, οἱ

1. Galahad, σ. 49.

στενωποί, αἱ ἀγοραί, αἱ πλατεῖαι, τὰ ἀμφοδα (τὰ δρομάκια), οἱ τῶν ἱματίων κάπηλοι, οἱ ταῖς τραπέζαις ἐρεπτηκότες, οἱ τὰ ἐδώδιμα ἡμῖν ἀπεμπολοῦντες. Ἐὰν περὶ τῶν ὀβολῶν ἐρωτήσης, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφιλοσόφησε· κἄν περὶ τιμήματος ἄρτου πύθιοιο, μείζων ὁ πατὴρ ἀποφαίνεται καὶ ὁ υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δὲ τὸ λουτρὸν ἐπιτήδειόν ἐστιν εἶποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν υἱὸν εἶναι διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί γὰρ τὸ κακὸν τοῦτο ὀνομάσαι, φρενίτιν, ἢ μανίαν, ἢ τι τοιοῦτον κακὸν ἐπιδήμιον, ὃ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται (1)». Καὶ ὅμως αὕτη ἡ προσήλωση, αὐτὸ τὸ ὀλοκληρωτικὸ δόσιμο τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ ὑψηλὰ πνευματικὰ θέματα τοῦ ὁποίου τὴν κακὸδοξὴν ἐκτροπὴν σατυρίζει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλῆ κλεῖδα γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Αὕτη ἡ προσήλωση ρυθμίζει τὴ ζωὴ στίς κύριες ἐκδηλώσεις της, αὐτὴν ὑμνοῦν οἱ ὑμνωδοὶ καὶ ψάλλουν οἱ μελωδοί, αὐτὴν ἐκφράζουν οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες, καὶ αὐτὴν προσπαθοῦν νὰ συλλάβουν καὶ νὰ διατυπώσουν οἱ στοχαστές. Αὕτη, τέλος, δίνει τὴ θαυμαστὴ ἐνότητα ποὺ παρουσιάζει ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, ἀσφαλτο γνῶρισμα τῶν μεγάλων πολιτισμῶν.

Ἐπειδὴ δὲν εἶχαν συλλάβει τὸ νόημα τῆς σφικτῆς αὐτῆς ἐνότητας τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ἔβλεπαν παλαιότερα σὰν ἕναν ὀργανισμὸ μονοκόμματο, ὁμοιόμορφο καὶ χωρὶς ἐξέλιξη. Ἀλλά, ὅπως εἶπαμε, πρῶτοι οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης μπόρεσαν, ἀφοῦ κατανόησαν τὴν ἰδιαίτερη ὑφὴ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, νὰ ἀνακαλύψουν μέσα στὴν ἐνότητα αὐτὴ θαυμαστὴ ποικιλία καὶ πολλαπλότητα καὶ κίνηση. Εἶμαι βέβαιος ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ Βυζαντινὴ σκέψη. Δὲν εἶναι σὺτε μονοκόμματη, οὔτε χωρὶς ἐξέλιξη, ἐπειδὴ ὡς τὸ τέλος ἀσχολεῖται κατὰ προτίμησιν μὲ θεολογικὰ καὶ δογματικὰ ζητήματα. Αὐτὸ ἀκριβῶς προσπάθησα νὰ δείξω στὴν ἐργασία μου ποὺ ἀνέφερα. Ἀλλιῶς χειρίζεται τὸ ἴδιο θέμα ὁ μυστικιστὴς, ἀλλιῶς ὁ ὀρθολογιζόμενος, χωρὶς κανεῖς τους νὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὸ δόγμα. Ἀλλιῶς ὁ αἵρετικὸς. Ἐπειτα ἄλλη ἀποψη ἐξετάζει ἕνας, ἄλλη ἄλλος. Δὲν ἦρθε ποτὲ στὸ νοῦ κανεὶς νὰ πῆ, ἐπειδὴ λόγου χάριν ὅλοι οἱ φυσικοὶ ἐρευνοῦν φυσικὰ φαινόμενα, ὅτι ἡ σκέψη των εἶναι μονότροπη, ἢ χωρὶς ἐξέλιξη. Τὸ εἶπαν γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ λένε ἀκόμη, ὅσοι δὲν προσέχουν τὸ βάθος της. Τὸ συμπέρασμα μας εἶναι ὅτι ὅποιος θελήσῃ νὰ προχωρήσῃ στὴ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ στοχασμοῦ, πρέπει νὰ ξέσῃ, ὅτι ὁ

1. Migne, Ἑλλην. Πατρολογία τόμ. 46, στ. 557.

Βυζαντινὸς λόγος εἶναι κατ' ἔξοχὴν θρησκευτικός. Μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση μπορεῖ νὰ τὸν καταλάβῃ ὡς θρησκευτικὴ, ὡς χριστιανικὴ φιλοσοφία.

Ἀπὸ πότε ὅμως ἀρχίζει ἡ Βυζαντινὴ σκέψη; Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν 4 1/2 πρώτων αἰώνων, παρὰ τὸ διαφορισμὸ τῆς εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὴν Νέα Ρώμη στὰ 325 μ. Χ., διατηρεῖ μιὰ ἐνότητα ποὺ ἐπιβάλλει νὰ τὴν ἐξετάζωμε ἰδιαίτερα σὰν κοινὴ προσπάθεια γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ χριστιανισμοῦ. Δὲν μποροῦμε λοιπὸν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ τὴν ὀνομάσωμε Βυζαντινὴ στὸ ἀνατολικὸ τῆς τμῆμα, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν τέταρτο αἰώνα. Ἡ εἰσβολὴ τῶν βαρβάρων εἰς τὴν δύση κατὰ τὸν πέμπτο αἰώνα καὶ ἡ διάλυση τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους δημιουργήσαν νέα κατάστασις πραγμάτων. Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα, ἂν καὶ χριστιανικοὶ οἱ δύο κόσμοι, ἀνατολὴ καὶ δύση, τραβοῦν ὁ καθένας ἕναν πρὸς τὸ δικό του, διαφορετικὸ, χωριστὸ δρόμο. Ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰώνα καὶ πέρα δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν δύση γιὰ ἑλληνισμό. Οἱ δυτικοὶ ξεχνοῦν καὶ ὕστερα ἀγνοοῦν τοὺς Ἕλληνας, χάνουν τὴν ἐπαφὴν μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν. Θὰ περάσουν πολλοὶ αἰῶνες πρὶν γίνῃ μέσα εἰς τὴν ψυχὴν τῶν λαῶν αὐτῶν ἡ κατάλληλη ἐκείνη ἐτοιμασία ποὺ θὰ τοὺς κάμῃ νὰ ἀναζητήσουν πάλιν τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς ἀνακαλύψουν. Καὶ θὰ ποτίσουν τότε οἱ Ἕλληνας τὴν διψασμένην ψυχὴν τῶν μετὰ τὰ πλοῦσια καὶ γόνιμα νάματα τῶν, καὶ θὰ τὴν ὠθήσουν εἰς μεγάλας δημιουργίας. Οἱ Βυζαντινοὶ εἶπαμε εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ θὰ δώσουν τότε τοὺς Ἕλληνας εἰς τοὺς δυτικούς. Γιατὶ ἐδῶ εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ ζῆ ἡ Ἑλληνικὴ παράδοσις. Ἐνσωματώθηκε μέσα εἰς τὸ βυζαντινὸν κόσμον καὶ ἀποτελέσασκε κύρια φλέβα τῆς ζωῆς του. Δὲν ἔπαυαν ποτὲ ἐδῶ νὰ μελετοῦν τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς φιλοσόφους. Τοῦτο εἶναι μιὰ βασικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει ἀπὸ τὸν πέμπτον αἰώνα τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν δύση καὶ καθορίζει εἰς μέγαλον βαθμὸν τὸν δρόμον ποὺ ἀκολουθήσαν ἀπὸ δὴ καὶ πέρα καὶ εἶναι ἀρκετὴ, καὶ μόνη αὐτὴ, νὰ μᾶς κάμῃ νὰ λάβωμε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὸ Βυζαντινὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν Βυζαντινὴν σκέψιν τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα.

Θὰ ἐπιμείνωμε λίγο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον, ἀπὸ τὰ βασικώτερα ποὺ ξεχωρίζουν τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τὴν δύση. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲ δέχτηκαν ἀτόφως τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν· θὰ ἔπαυαν τότε νὰ εἶναι χριστιανοί. Ἐπειτα κάθε στοιχεῖον ποὺ δέχτηκαν, μετὰ τὴν εἰσδοχὴν του εἰς τὴν δικήν τους τὴν χριστιανικὴν ζωὴν παίρνει καινούριον περιεχόμενον. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ καινούριον περιεχόμενον μαρτυρεῖ γιὰ τὴν

πρωτοτυπία τοῦ πολιτισμοῦ των. Ἄλλὰ καὶ τὸ στοιχεῖο ποὺ δέχτηκαν, καὶ αὐτὸ δὲν παύει νὰ προσδιορίζη μὲ τὴ σειρά του τὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν. Ἐχομεν λοιπὸν διπλὴ ἐνέργεια: ἐκλέγει ὁ χριστιανὸς ὠρισμένες θέσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ αὐτὲς βέβαια ἀποκτοῦν νέο περιεχόμενο μέσα στὴ χριστιανικὴ σύνθεση, ἀλλὰ τὴν ἴδια ὥρα οἱ θέσεις αὐτὲς ἀνοίγουν καὶ νέους δρόμους σκέψεων.

Ἄς δώσουμε ἓνα παράδειγμα. Στὴ Δύση τὸ ἐπίθετο καθολικός, καθολικὴ ἐκκλησία, σημαίνει κυρίως τὴν ἐκκλησία ποὺ ἀπλώνεται σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ σὲ ὅλους τοὺς τόπους τῆς γῆς, ἔχει δηλαδὴ ποσοτικὸ νόημα. Μποροῦμε ἴσως σ' αὐτὸ νὰ δοῦμε τὴ γλῶσσα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ποὺ τόσο ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Πολὺ διαφορετικὸ νόημα ἔχει τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐπίθετο στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ὄχι ποσοτικὸ, ἀλλὰ ποιοτικὸ. Σημαίνει τὴν ἐκκλησία ποὺ κατέχει τὸ καθόλου, τὴν καθολικὴ ἀλήθεια, ὄχι σπερματικά της· σημαίνει στὸ βάθος τὴν ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ αὐτὸ τὸ καθόλου· αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ ἐπιδιώκει ὁ χριστιανισμὸς. Καὶ κύριο θέμα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἔδω στὴν Ἀνατολή, καὶ στὸ Βυζάντιο εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ καθόλου, τῆς παγκόσμιας τάξης, τῆς θέσης ποὺ κατέχει ὁ ἄνθρωπος μέσα σ' αὐτήν. Εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κύριο θέμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὄχι ὁμως μὲ κοσμολογικὸ ἔννοια, ἀλλὰ μὲ χριστιανικὸ πνευματικὸ περιεχόμενο. Γι' αὐτὸ εἶναι σωστὸ νὰ βλέπουμε στὴ Βυζαντινὴ φιλοσοφία, ὅπως τὸ εἶπα κίελλας, τὴ χριστιανικὴ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου.

Πρέπει τώρα νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ στενὴ αὐτὴ ἀναφορὰ τοῦ Βυζαντινοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, δὲν ἦταν χωρὶς κινδύνους. Στάθηκε ἔμπόδιο γιὰ τὴν πιὸ δημιουργικὴ ἐκμετάλλευση τῶν νέων στοιχείων ποὺ ἔφερε ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἐτόνωσε περισσότερο ἀπὸ ὅσο χρειαζόταν τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ σπουδαιότερο καὶ τὸ δυσκολώτερο πρόβλημα γιὰ κάθε πολιτισμὸ εἶναι νὰ κρατᾷ σὲ τέτοια ἰσορροπία τὴν ἐπιβολὴ τοῦ παρελθόντος καὶ τὶς νέες ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος, ὥστε νὰ μὴ ἐμποδίζεται ἡ δημιουργία νέου ἔργου, ποὺ ἐνῶ θὰ δένεται μὲ τὶς ρίζες του στὸ παραδομένο, θὰ ἐνσαρκώνει καὶ θὰ ἐκφράζει τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος.

Θὰ σημειώσωμε μερικὸς χαρακτηριστικὸς κινδύνους ποὺ δὲν ἀπέφυγε τὸ Βυζάντιο. Πρέπει γι' αὐτὸ νὰ πᾶμε λίγο μακριά. Τὸ δεῦτερο αἶώνα ἓνας ὀνομαστὸς σοφιστὴς ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ὑποστήριξε μὲ ἐπιτυχία ὅτι ἡ μόρφωση τοῦ ρήτορα, ποὺ τὸν κάνει κύριο τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου, εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ μόρφωση τοῦ φιλοσόφου.

Γιατί είναι πιὸ πολὺ πολύπλευρη, πιὸ ὠφέλιμη, πιὸ ἀποτελεσματική. Μπροστὰ στὸ ρήτορα, ὁ φιλόσοφος ποὺ περιορίζεται μόνο στὸ χειρισμὸ τῶν λογικῶν ὄπλων εἶναι μονομερής, ἀδύναμος γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῆς ζωῆς, ὄχι ἀποτελεσματικός. Εἶναι τὸ παλαιό, τὸ μεγάλο πρόβλημα ποὺ χώριζε τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς σοφιστές, μὲ νέα μορφή. Τὸν τέλειο ἄνθρωπο κατὰ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη δὲν τὸν μορφώνει ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ ἡ ρητορική. Αὐτὴ τοῦ ἀναπτύσσει τὶς ἰκανότητές του. Ἡ ἀποικη αὐτὴ φυσικὰ δίνει εὐρύτατο περιεχόμενο στὴ ρητορική, ἐνῶ ἀντίθετα στενεύει ἀφόρητα τὴ φιλοσοφία, περιορίζοντάς την, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, μόνο στὴν ἐργασία τοῦ ἐργαστηρίου.

Δὲ θὰ σταματήσωμε ὅμως σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀλλὰ σὲ κάποιο ἄλλο. Ὄταν μιλά κανεὶς ἔτσι γιὰ τὴ ρητορική, σημαίνει ὅτι τὸ λόγο τὸν βλέπει κυρίως στὴ σχέση του μὲ τὸν ἀκροατή. Εἶναι ἀνώτερα μορφωμένος ὁ ρήτορας γιὰτὶ κατέχει τὴ μορφή, τὸν τύπο τοῦ λόγου· καὶ μὲ τὴ μεγάλη δύναμη ποὺ ὁ λόγος δίνει στὸν κάτοχό του μπορεῖ νὰ πείσῃ τὸν ἀκροατή. Ἔτσι ὅμως ὁ λόγος γίνεται ἐξωτερικὸ ἀγώνισμα καὶ ὄπλο, σὰν τὸ σπαθί. Διαφεύγει δηλαδὴ τὴν προσοχὴ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ρητορικῆς ὁ ἐσωτερικὸς ἀγῶνας τοῦ λόγου, ὁ λόγος πρὸς τὸ πρᾶγμα, ὄχι πρὸς τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἀκροατή. Εἶναι ὁ ἀγῶνας γιὰ νὰ κατακτήσωμε τὸ πρᾶγμα, τὴν ἀλήθεια, ὄχι γιὰ νὰ πείσωμε, καὶ γι αὐτό, ὅπως ἔλεγεν ὁ Σωκράτης, εἶναι ὁ καλύτερος ἀγῶνας καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι ἀρκετὰ αὐτὰ γιὰ νὰ δοῦμε τί πνεῦμα ἐπικρατεῖ στὴν παιδεία—ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης εἶχε μεγάλη ἀπήχηση—κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποί του εἶναι οἱ σοφιστές, οἱ διάσημοι τώρα καθηγητὲς τῶν Πανεπιστημίων. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀποπνέουν καὶ οἱ διατριβές, τὰ κηρύγματα δηλαδὴ τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Κυνικῶν. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀσπάζονται χωρὶς δυσκολία καὶ οἱ Χριστιανοί. Καὶ ἦταν φυσικὸ γιὰτὶ ὁ λόγος των ἦταν τότε κυρίως κήρυγμα τῆς νέας θρησκείας καὶ ὄχι ἔρευνα. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν μαθητὲς σοφιστῶν.

Αὐτὴ ἡ στροφὴ πρὸς τὴν μορφή τοῦ λόγου, ἡ προτίμηση τῆς ρητορικῆς, συντροφεύτηκε γρήγορα καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο φορμαλισμὸ, τὸν ἀττικισμὸ. Πολὺ γρήγορα οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς, ἀκολουθώντας τοὺς ἐθνικοὺς, περηφανεύονται ὅτι ξέρουν νὰ ἀττικίζουν τέλεια, νὰ μιμοῦνται δηλαδὴ τὴν Ἀττικὴ γλῶσσα τῶν κλασσικῶν συγγραφέων. Ἔτσι ὁ Αἰνεῖας ὁ Γαζαῖος, (ἀπὸ τὴν πόλη Γάζα τῆς Παλαιστίνης ποὺ ἦταν σημαντικὸ κέντρο σπουδῶν κατὰ τὸν πέμπτο καὶ ἕκτο αἰῶνα),

συγχαίρει τὸ σοφιστὴ Θεόδωρο γιὰ τὴν καλὴν του γλῶσσα, ποὺ κάνει νὰ ἔρχονται στὴ Γάζα τὰ παιδιὰ τῶν Ἀθηναίων γιὰ νὰ μαθαίνουν νὰ ἀττικίζουν. Ἡ στροφὴ αὐτὴ πρὸς τὸν ἀττικισμό, ποὺ μὲ κάποιες μεταπτώσεις διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου, ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ ψυχὴ των στραμμένη πρὸς τὸ παρελθόν, γοητευμένη ἀπὸ τὴν ἀποκτημένη μορφή τοῦ Ἀττικοῦ λόγου, παραμελεῖ ἢ ξεχνᾷ τοὺς δικούς της θησαυρούς. Ἐμποδίζεται νὰ δοκιμάσῃ νέους δρόμους, νὰ δώσῃ στὰ δημιουργήματά της νέα μορφή. Διαφορετικὴ ἀσφαλῶς εἰκόνα θὰ παρουσίαζεν ἡ Βυζαντινὴ φιλολογία στὸ σύνολό της, ἂν ἀκολουθοῦσε καὶ ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴν μορφή τὰ Εὐαγγέλια.

Ὁ ἀττικισμὸς μαρτυρεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τὴ μεγάλη ἐπιβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸ νὰ εἶναι οἱ ἐθνικοὶ συγγραφεῖς Ἀττικιστὲς εὐκόλα τὸ καταλαβαίνει καὶ τὸ δικαιολογεῖ κανεὶς. Τὸ νὰ γίνουν οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς Ἀττικιστὲς καὶ νὰ ὑπερθεματίζον μάλιστα κάποτε, ὅπως εἶδαμε στὸν Αἰνεῖα, αὐτὸ μαρτυρεῖ πόσο τοὺς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐέχασαν ὅτι ὁ Εὐαγγελικὸς λόγος ἀποτείνεται στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους, «τοὺς μωρούς», ὅτι ἔρχεται νὰ ἀνατρέψῃ τὴν περίτεχνη σοφία τῶν σοφῶν τῆς γῆς ποὺ τὴν βλέπει σὰν «μωρία», παραιοῦν ὡς ἀδόκιμη τὴν γλῶσσα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ντύνουν τὴν σκέψιν τους μὲ τὰ στολίδια τοῦ Ἀττικοῦ λόγου.

Ὅμως τί σχέση, θὰ ρωτοῦσε ἴσως κανεὶς, ἔχει ἡ ἀγάπη τῆς ρητορικῆς καὶ τοῦ ἀττικισμοῦ μὲ τὴν φιλοσοφία; Θὰ εἶχαμε νὰ δώσωμε τούτῃ τὴν ἀπάντησιν. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἐκφράζεται μὲ ἀριθμητικὰ σύμβολα, ἢ μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, ὅπως τὰ μαθηματικά. Στὰ μαθηματικά ὁ ρόλος τοῦ λόγου εἶναι πολὺ μικρὸς, ἢ μηδαμινός. Ἡ φιλοσοφία ἐκφράζεται μὲ λόγια. Καὶ στὴν ὑψηλότερὴν τῆς μορφῆν εἶναι πάντα μιὰ πηγαία ἔκφρασις διαλογισμῶν. Ὅταν λοιπὸν ἀναζητᾷ σὲ ἄλλους τὰ πρότυπα τῆς μορφῆς τοῦ λόγου του, ζημιώνει καὶ τὴν σκέψιν του. Ἡ πραγματικὰ πηγαία καὶ ὑψηλὴ σκέψιν γεννιέται μὲ τὴν μορφήν της. Καὶ τότε ἡ μορφή δὲν εἶναι ἓνα ἐξωτερικὸν καλοῦπι, ἀλλὰ σφιχτὰ δεμένη μὲ τὸ περιεχόμενον εἶναι καὶ αὐτὴ γεμάτη οὐσία. Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνομε καλὰ ὅταν συγκρίνωμε κείμενα φιλοσόφων ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴν, τοῦ Πλάτωνα λόγου χάριν καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀκριβὸν τίμημα ποὺ ἐπλήρωσε τὸ Βυζάντιον, ἐπειδὴ ἄφησε τὴν ψυχὴν του νὰ στραφῇ πρὸς τὸ παρελθόν περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπερβάλωμε. Ὅσες φορές ἄλλωστε

μεγάλες μορφές του Βυζαντίου ένιωσαν να πλημμυρίζη τήν ψυχή των τὸ γεμῆτο ἀκτινοβολία φῶς τοῦ Εὐαγγελίου στάθησαν κοντὰ ἢ πολὺ κοντὰ στὴν Εὐαγγελικὴ γλῶσσα. Παράδειγμα ὁ Μεγάλος Χρυσόστομος μὲ τὰ ἀπλά και τόσο θαυμαστὰ κηρύγματα του, ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (ἑβδομος αἰώνας) πρὸ ξαναβαφτίζεται στὴν ἀρχικὴ πηγὴ. Ὁ αὐστηρὸς Φώτιος βρίσκει ἀδόκιμη τὴ γλῶσσα του. Παράδειγμα τέλος οἱ περισσότεροὶ ἀσκητικοὶ και μυστικοὶ συγγραφεῖς.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνο ἡ Ἑλληνικὴ παράδοση ποὺ ἀσκεῖ περιοριστικὴ ἐπιβολὴ στὸ Βυζάντιο. Τὸ ἴδιο κάνει, και αὐτὸ ἦταν πολὺ φυσικὸ, και ἡ χριστιανικὴ παράδοση τῶν πρώτων αἰώνων σὲ ἄλλες οὐσιώδεις πλευρές. Ἐννοῶ τὴν παράδοση ποὺ ἐπικράτησε και ἀρχισε νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν πρώτη κίολας Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, τὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὸ Βυζάντιο εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ προσδέθηκε μὲ πολὺ μικρὸς ἀμφιταλαντεύσεις, στὸ ἄρμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ Πέμπτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὰ 553) ἐκφράζει μὲ τοὺς ἀφορισμοὺς της τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα καλεῖται νὰ κινηθῆ ἀπὸ δῶ και πέρα ἡ θεολογικὴ σκέψη. Τὸ Βυζάντιο θέλει νὰ εἶναι ὀρθόδοξο. Ἡ ὀρθοδοξία θὰ εἶναι ἀπὸ δῶ και πέρα ὁ κορμὸς τῆς Βυζαντινῆς σκέψης. Αὐτὴ δίνει τὸν τόνο, γύρω σ' αὐτὴν θὰ λάβουν χώρα ὅλοι οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες. Τὸ κύριο θέμα τῶν πρώτων αἰώνων ἦταν νὰ ποῦν τί εἶναι χριστιανισμὸς, νὰ συλλάβουν τὸ πνεῦμα του. Τὸ κύριο μέλημα τώρα θὰ εἶναι νὰ συλλάβουν και νὰ ἀναπτύξουν τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ. Τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα δὲν ἔλειψε βέβαια και στὴ νέα τούτη περίοδο. Νέα κινήματα ἔλαβαν χώρα, νέες ἀπόψεις διατυπώθηκαν ποὺ ἤρθαν πολλὲς φορὲς νὰ ταραξοῦν τὴν πνευματικὴ γαλήνη, νὰ ἀναγκάσουν τὸ νοῦ σὲ βαθύτερη ἔρευνα, και εἴτε ἔγιναν ἀποδεκτά, ὕστερα ἀπὸ ὀξεῖα διαμάχη, ὅπως ὁ ἡσυχασμὸς (14ος αἰώνας), εἴτε ἀνασκευάσθηκαν και ἀπορρίφθηκαν ὅταν ἡ ἔρευνα τὰ ἔδειξε αἰρετικά και βλαπτικά, (μονοθελητισμὸς, εἰκονομαχία, Παυλικιανισμὸς κλπ.).

Ἐθεώρησα καλὸ νὰ ὑπενθυμίσω αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἐπιβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς και τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως τῶν πρώτων αἰώνων ἀπάνω στὸ Βυζάντιο, και μᾶς δίνουν κατὰ κάποιον τρόπο τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα θὰ κινηθῆ ἡ Βυζαντινὴ σκέψη, ἀλλὰ και τὰ ὄροσημα ποὺ ἡ ἴδια ἐκλέγει και θέτει στὸ ἔργο της.